

UDK: 061.2(497.5=861)"1883/1903"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 18.10.1999.

Srpska gospodarska, kulturna, prosvjetna i humanitarna društva

MATO ARTUKOVIĆ

Hrvatski institut za povijest, Slavonski Brod, Republika Hrvatska

O temi kojoj smo posvetili ove retke, u hrvatskoj historiografiji nije se puno pisalo. Ona može biti doprinos za prikaz opće povijesti srpskog naroda u Hrvatskoj. Ona također može pružiti bolji uvid o razini nacionalne svijesti. Ovim radom želimo istražiti koja gospodarska, kulturna, prosvjetna i humanitarna društva stvaraju Srbi u Hrvatskoj u razdoblju od 1883. do 1903. godine. Sva su ova društva svakako pouzdan štiti identiteta jednoga naroda. Želimo odgovoriti na pitanje kako se, na koji način i u kojoj mjeri identificira srpski narod s društvima koja stvara? I ne manje važno: koje su i kakve vrste problemi uz koje društva nastaju? U kojim mjestima i koji slojevi društva sudjeluju u njihovu stvaranju? To su istraživačka pitanja na koja ćemo potražiti odgovor.

Srpska banka. Zemljoradničke zadruge. Privrednik

U historiografiji je već uočena činjenica da je odlučnu ulogu za stvaranje i okupljanje gospodarskih potencijala Srba u Hrvatskoj imala Srpska samostalna stranka. Praktički u cijelom ovom razdoblju ona se borila s nizom teškoća. Zapravo nije imala čvrste stranačke organizacije, a članstvo je bilo vezano samo labavim vezama. U srpskim izbornim kotarima redovito je na izborima za Hrvatski sabor gubila bitke sa sunarodnjacima koji su bili članovi vladine Narodne stranke. U 20 godina samo su dvojica njezinih članova izabrana u Sabor.

Međutim, prije nego što je ova stranka postala odlučujući čimbenik u politici u Hrvatskoj u prvom desetljeću 20. stoljeća, ona je temelj za uspjeh postavila djelovanjem na ekonomskom području. Prije političkog uspjeha ona je sa Srpskom bankom, Zemljoradničkim zadrugama, organizacijom srpskog kapitala i *Privrednikom*, kojim je potaknula značajna društvena pitanja oko stvaranja srpskoga trgovačkog i obrtničkog podmlatka, pripremila materijalni preporod Srba u Hrvatskoj. To je najveća njezina zasluga čiji su se tragovi osjećali još dugo u 20. stoljeće.

Interes za ekonomska i društvena pitanja u obnovljenoj Srpskoj samostalnoj stranci sa *Srbobranom* kao glasnikom došao je više do izražaja nego u početku njezine povijesti u vrijeme izlaženja Srpskoga glasa. Mnoga i razna konstruktivna razmišljanja o podizanju srpske trgovine i obrta, koncentracije srpskog kapitala i stvaranje srpskih trgovačkih i obrtničkih škola, organizacija srpskih štedionica, zemljoradničkih zadruga, objavljena su na stranicama *Srbobrana* prije nego što su u Srpskoj banci, *Privredniku* i Srpskim zemljoradničkim zadrugama postala stvarnost. Ekonomska koncentracija za koju se Samostalna stranka toliko zalagala jedan je od vanjskih izraza u pokušaju integracije srpske nacije, i zapravo je njezina pretpostavka. Stranka je željela ovom koncentracijom rješavati fundamentalne nacionalne probleme. U radu oko podizanja ekonomske moći snažno je naglašen osjećaj pripadnosti i zajedništva cjelokupne srpske nacije bez obzira na to gdje su Srbi živjeli. Ovaj osjećaj praćen je još jednim: željom da se organizirano suprotstavi Židovima koje su samostanci smatrali najvećim konkurentima. Uspješna privreda pretpostavlja i snažno društvo koje tu privredu razvija. Srpska samostalna stranka shvaćala je ovu činjenicu kao protutežu hrvatskim i posebno židovskim konkurentima. Na tim zamislima stvorena je Srpska banka. Misao je potaknuo i organizaciju oko osnivanja proveo Kosta Taušanović, ministar unutarnjih poslova i privrede u radikalnoj vladi Srbije, u to vrijeme emigrant u Zagrebu. Doduše i ranije su samostanci naglašavali potrebu jedne jake srpske novčane ustanove, ali odlučnu ulogu odigrao je baš Taušanović. Kad je 1899. u Beogradu bio sudski proces radikalima zbog atentata na kralja Milana, Taušanoviću je državni tužitelj ubrojio u krivnju i "zavjerenički rad iz vremena emigracije u Zagrebu" 1894. On je u svoju obranu, kao plod svoje djelatnosti u to vrijeme naveo Srpsku banku kao znak da nije riječ o konspiraciji za koju ga tužitelj optužuje, nego o rodoljubnom radu od kojega će cijeli srpski narod imati koristi.¹ Na ulozu koju je odigrao pri stvaranju banke zahvalili su mu posebno njezini osnivači.²

Banka je otvorena 20. lipnja 1895. i bila je djelo trgovaca, odvjetnika, posjednika, umirovljenih časnika iz Hrvatske, Ugarske, Austrije, Bosne, Hercegovine, Dalmacije, Srbije, Rumunjske i Crne Gore. Doduše osnivanje nije prošlo bez problema i to sa strane s koje su se problemi najmanje očekivali, od Srba iz Novog Sada i Ugarske koji su u novom pothvatu svojih sunarodnjaka osjetili dalekosežan uspjeh koji će im oduzeti primat. I radikali i liberali su optuživali začetnike ove ideje za suradnju s njihovim protivnikom pa se Vladimir Matijević žalio u pismu jednom prijatelju kako im se "iz Novog Sada užasno smetalo" jer da "mi hoćemo nekakav centar da prenesemo u Zagreb."³ Upisivanje akcija znatno je premašilo očekivanja. Banka je započela raditi s osnovnim kapitalom od 4.500.000 kruna. Ova novčana ustanova sudjelovala je

¹ Arhiv Srbije, Preki sud za učesnike u ivandanjskom atentatu, IA - 102. I. 47 + (3), Spis br. 15909

² Kalendar *Srbobran* za 1896, Zagreb 1895., 155-169.

³ V. KRESTIĆ, "Zagreb - političko središte Srba u Austro-Ugarskoj", *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj*, I, Beograd 1989., 97.

u ekonomskom jačanju srpskog građanstva i seljaštva ne samo u Hrvatskoj nego i u svim područjima Austro-Ugarske u kojima su živjeli Srbi, a dijelom i u Srbiji i Crnoj Gori. Nacionalna borba Srba u Monarhiji ovim je dobila veliku pomoć.⁴ Kosta Taušanović bio je svakako sretno inspiriran stvarajući Srpsku banku.

Uz Srpsku banku, kao stožernu novčanu instituciju, Srbi su početkom 20. stoljeća u Hrvatskoj imali oko 56 različitih novčanih zavoda. Neki od njih imali su dugu povijest, ali je većina stvorena krajem 19. stoljeća i do početka 1903., te se može reći da je baš u ovom razdoblju stvoren temelj za daljnji uspješan nastavak osnivanja srpskih novčanih zavoda te je cijela Hrvatska i Slavonija bila isprepletena njihovom mrežom.⁵ Većina ih je imala male glavnice, a samo nekoliko s više stotina kruna, no sve su igrale vrlo važnu ulogu. Uz poslove novčane i kreditne poslove, srpski novčani zavodi su pridonijeli i stvaranju srpskoga činovničkog staleža. Bez novca srpske banke i onog kojim su raspolagale Srpske zemljoradničke zadruge, ukupna svota osnovnog kapitala ostalih novčanih zavoda iznosila je oko 6 milijuna kruna. Pribroje li se tome novčana sredstva zagrebačke banke i srpskih zemljoradničkih zadruga, ona daleko nadvisuju masu novca kojom raspolazu novčani zavodi (njih 47) u Ugarskoj. Krajem 1904. svi srpski novčani zavodi u Hrvatskoj i Slavoniji raspolagali su ukupnim kapitalom od 52 809 206 kruna, a Srbi u Ugarskoj s kapitalom od 35 983 730 kruna.⁶ Očigledno je ova gospodarska premoć navijestila promjene na političkom području.

Zemljoradničke zadruge. Osnivanjem Srpske banke stvoreni su preduvjeti za udruživanje seljaka u zemljoradničke zadruge. Cilj je ovih udruženja bio da se osigura kredit malim seoskim vlasnicima. Gradske novčane ustanove teško su se odlučivale na posudbu seljaku, tako da je njegov "bankar" uvijek bio lihvar. To je vrijeme raspada seljačkih zadruga, starog oblika društvenog života sela. U ovom kriznom prijelaznom razdoblju osamostaljeni mali pojedinac oskudijevao je u stvarima bitnim za život: u zemlji, oruđu, stoci, novcu.

⁴ Spomen knjiga Srpskog privrednog društva *Privrednik 1897 do 1947*, Beograd 1984.

⁵ Srpski novčani zavodi bili su osnovani u sljedećim mjestima: Bjelovaru (glavnica 80 000 k), Brodu na Savi (glavnica 600 000 k), Vrginmostu (30 000 k), Vinkovcima (60 000 k), dvije u Vukovaru (89 406 k i 120 000 k; štedionica s ovim kapitalom osnovana je još 1876), Vojniću, Vojki, Grubišnom Polju (60 000 k), Gračacu (70 000 k), dva zavoda u Glini (50 000 k), Golubincima (40 000 k), Gomirju, Gospiću (100 000 k), Dvoru, Dalju, Erdeviku, dva zavoda u Zemunu (500 000 k i 83 102 k), Zagrebu (4 500 000 k), Indiji, Ilincima (40 000 k), dvije u Irigu, Jaski, Korenici (60 000 k), Kostajnici (50 000 k), Karlovcu (100 000 k), Lovincu (50 000 k), dva zavoda u Mitrovici (120 000 i 150 000 k; štedionica s ovim kapitalom osnovana je 1870), Metku (120 000 k), Novoj Gradišci (100 000 k), Otočcu, Okučanima (80 000 k), Osijeku (100 000 k), Petrinji, Pakracu, Požegi (101 640 k), Ličkom Petrovom Selu (50 000 k), Plaškom (60 000 k), dvije u Rumi (180 000 k), Surčinu, Slunju, dva u Srijemskim Karlovcima, dva zavoda u Staroj Pazovi, Šidu (200 000 k), Udbini (90 000 k), Čalmi: v. M. Kosovac, *Srpska pravoslavna mitropolija karlovačka po podacima iz 1905 god.*, Karlovi 1910., 1059. - 1075.

⁶ V. KRESTIĆ, n. rad, 98

Stvaranje zemljoradničkih zadruga trebalo je u tim tegobama pomoći seljaku. Srpski tisak je iznad svega zagovarao osnivanje ovakvih udruženja. Zadruga su osnivane po uzoru na slične socijalne organizacije u Europi (zadruga Raiffeisenova tipa). Organizirane su radi samopomoći, da bi se lakše dobio kredit, nabavile potrebne sprave, sjeme, itd. Zadruga su uzimale zemlju u zakup i davale zadrugarima na obradu.⁷ Pod geslom "svi za jednoga jedan za sve", pokret je htio sudjelovati u poboljšanju položaja malih seoskih vlasnika. Pri tom se isticala i odgojna misija zadruga koje su morale biti udruženja "moralnih i čestitih ljudi." U njima se razvijala odgovornost i solidarnost sa svim članovima. Prvi je riječ o zemljoradničkim zadrugama poveo pakrački episkop Nikanor Grujić, cirkularnim pismom svećenstvu 14. 6. 1873. u kojem traži od svećenstva da pomaže osnivanje zavoda i zadruga za međusobno pomaganje i štednju, zajedničku prodaju i nabavu te osnivanje posebnih voćarskih, svilarških, pčelarskih i vrtlarskih udurga. No ideja je sazrijevala punih 20 godina da bi se napokon ostvarila.

Prva Srpska zemljoradnička zadruga u Hrvatskoj osnovana je u rujnu 1897. u Kamenici. U siječnju 1898. u Zagrebu je osnovan Savez srpskih zemljoradničkih zadruga i Centralna kasa, koja je vodila kreditne poslove Saveza. Savez je činilo 10 do tada osnovanih zadruga s dr. Livijem Radivojevićem na čelu kao počasnim predsjednikom te upravnim i nadzornim odborom.⁸ Iste je godine pokrenut i *Privrednik*, organ Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga i Srpskog privrednog društva - *Privrednik* u Zagrebu. U Savez je 1900. bilo učlanjeno 67 zadruga s 1721 članom. Po zanimanju su članovi bili najvećim dijelom ratari, obrtnici, svećenici, trgovci, učitelji. Zadruga su izdale do te godine 208 648 kruna zajma za nabavku sjemena, stočne hrane i sprava, otplatu dugova, kupovinu zemlje, ukope i slično.⁹ Kao što smo već isticali, zadatak zadruga je bio moralno-gospodarska obnova. Zadruga je trebala, kao udruženje čestitih, moralnih, upravo probranih ljudi duhovno podizati sredinu u kojoj djeluje i materijalno osiguravati svoje članove. Dakle, zadruga je bila moralno-gospodarska ustanova, a ne prije svega novčani zavod.

Privrednik kao glasilo Saveza zadruga bio je veoma optimistički raspoložen, smatrajući da će zadruga nadoknaditi mnoge pogreške. "Zato što nismo znali raditi i štediti, što nismo znali uredno živjeti i pametno gazdovati", sada te vrline treba stvarati upornim radom koji jedini donosi ploda.

Dugo se vodila diskusija mogu li i žene biti članovi zemljoradničkih zadruga. Nije se bilo lako probiti sa stajalištem da i žena, koja samostalno upravlja imanjem, a zadovoljava i sve druge kriterije, može biti član zadruga. To opravdano stajalište je na kraju prevladao.¹⁰

⁷ L. RAKIĆ, *Radikalna stranka*, I, n. dj., 275(129) – 279(133); isti, *Jaša Tomić (1856-1922)*, Novi Sad 1986., 242.-246.

⁸ V. KRESTIĆ, *Grada o Srbima u Hrvatskoj i Slavoniji 1848-1914*, 270.-272.

⁹ *Srbobran*, 21. 4. (4. 5.)1901, 88, Domaće vijesti.

¹⁰ *Privrednik*, 4 (16) 2. 1899., Može li žena biti član zemljoradničkih zadruga?

O zadrugama se puno i s oduševljenjem pisalo, govorilo, razmišljalo. Propagatori su ih zagovarali kao spasonosnu luku za seljake. Citirali su se mnogi svjetski uglednici. Tako i pismo kardinala Rampole talijanskom svećeniku Kerutiju, tvorcu talijanskih zemljoradničkih zadruga, kojemu Papa šalje svoj blagoslov i izražava očinsku naklonost prema njegovom radu i radu njegovih suradnika. Pri otvaranju Pariške izložbe predsjednik Francuske Republike slavio je zadrugarstvo kao najveći trijumf svijesti i prorekao mu značajnu ulogu u 20. st.

Jedan od glavnih zadataka zemljoradničkih zadruga je davanje članovima jeftin zajam za privredne potrebe. Uz to, zemljoradnička zadruga je primala uloge na štednju. Zato im je trebala pomoć i razumijevanje onih koji su raspolagali novcem. Sa skupštine 11. 5. 1899. upućena je predstavka Saveza i Centralne kase srpskih privrednih zadruga Saborskom odboru u Kralovce za materijalnu i moralnu pomoć. Očekivali su da odbor koji raspolaže sredstvima crkvenih narodnih fondova uloži određenu svotu na štednju uz 3 do 4 % kamata. Savez se preporučivao činjenicom da Centralna kasa raspolaže s 132.000 forinti jamstva, da zadrugari neograničeno solidarno jamče za obveze zadruge, a njihova imovina, prema procjeni, iznosi 2.500.000 for. Uz to, savez je ustanovio stalnog revizora kojemu je dužnost paziti i odmah otklanjati sve nepravilnosti. Uz to je Srpska banka, koja je u ovim poslovima postupala oprezno, izdvojila za Savez i Kasu akreditiv od 100 tisuća for. Prema tome molitelji smatraju da bi crkva trebala ovom intervencijom priskočiti u pomoć.¹¹ Međutim, sva ova jamstva nisu bila dostatna Saborskom odboru da prihvati uvaži molbu i dodijeli kredit. Bilo je to teško razočaranje, jer se crkva uvijek službeno, a njezini predstavnici i konkretno, izjašnjavala pozitivno o razvitku ideje o zadrugarstvu.

S nove glavne skupštine Saveza Srpskih zemljoradničkih zadruga održane 24.5.1900. upućena je molba svima koji upravljaju raznim fondovima i fundacijama srpskog naroda u Austro-Ugarskoj da pomognu da se umnože sredstva zemljoradničkih zadruga. Ponajprije su se obraćali eparhijama, crkvenim općinama i srpskim javnim ustanovama s obrazloženjem da je "srpskog kapitala još uvijek mnogo više u tuđim rukama i tuđinu na korist i poslugu."¹²

Četvrta glavna skupština zemljoradničkih zadruga održana je prvi put izvan Zagreba, u Kamenici. Prvi put je i patrijarh bio nazočan, no nisam našao da je vrhovna crkvena vlast ranije podastru molbu pozitivno riješila. Veliku potporu inicijativi zagrebačkih Srba dao je zadarski episkop Nikodin Milaš. Osobito njihovoj revnosti u pomaganju školovanja mladih trgovaca i obrtnika. Taj rad preporučuje svojoj pastvi.¹³ Inače je svećenstvo bilo veliki oslonac

¹¹ *Privrednik*, 2. (14.) 9. 1899., 17. Predstavka Saveza Srpskih zemljoradničkih zadruga i Centralne kase Srpskih privrednih zadruga upućena Srpskom crkvenonarodnom saborskom odboru, 277. - 280.

¹² Isto, br. 10/1900. Prilog: "Rad glavnih skupština Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga i Centralne kase privrednih zadruga održanih u Zagrebu" 11. (24.) 5. 1900.

¹³ Isto, 3. (16.) 1. 1902., 1. "Okružnica episkopa Milaša svome sveštenstvu".

zemljoradničkim zadrugama. Na neki način se osjećalo i pozivom obvezno na inicijativu.¹⁴

Promotrimo li sljedeću križaljku, vidjet ćemo da je posjed zadruga narastao u ove dvije godine gotovo dvostruko (sa 12 943 kj na 23 178 kj), a posjed pojedinog zadrugara narastao je prosječno za 1 j (9,75 kj na 10,50 kj). S vrijednošću jednoga jutra (1899.god. 283 k na 303 k 1901.) porasla je naravno i ukupna vrijednost zemljišta, kao i sva imovina zadrugara, dok je dug padao. To je dobra preporuka za zadrugarstvo kao način rješavanja seljakovih problema.¹⁵

Županija	Broj zadruga					Ukupno
	1897.	1898.	1899.	1900.	1901.	
Srijemska	5	6	1	5	1	18
Požeška	2	4	3	2	3	14
Zagrebačka	-	2	5	1	2	10
Virovitička	-	4	2	-	3	9
Bjelovarsko-križevačka	3	1	-	2	-	6
Ličko-krbavska	-	-	2	-	-	2
Modruško-rijeka	-	-	2	-	-	2
Bačka	-	1	1	4	4	10
Torontalska	-	1	3	1	4	9
Tamiška	-	-	1	2	1	4
Baranjska	-	1	-	-	-	1
Ukupno	10	20	20	17	18	85

Posjedovno i imovno stanje zadruga od 1899. do 1901.			
	1899.	1900.	1901.
Ukupno zemljište (j)	12 943,149	16 946,146	23 178,779
Vrijednost ukupnog zemljišta u kr.	3 741 000, 60	5 142 867, 60	7 042 603, 10
Kuća	1 269 966	175 202	2 264 720
Poktetnina	844 781	1 127 934	1 543 265, 40
Ukupno	5 855 747, 60	8 022 821, 60	10 850 588, 50
1 zadrugar ima prosječno jutara	9 j	9 "	10 j
1 zadrugar ima prosječno ukup. vrijed.	4 433	4 661	4 800
Vrijednost 1 jutra zemlje	283	310	303

¹⁴ Isto, br. 15 do 16/1899., "Naše sveštenstvo i zemljoradničke zadruge".

¹⁵ Rad V. glavne skupštine Saveza Srpskih zemljoradničkih zadruga i Centralne kase srpskih privrednih zadruga, Zagreb 1902., 15.-21; usp. i R. KOVAČEVIĆ, "Srpsko zemljoradničko zadrugarstvo na teritoriju Austro-Ugarske", *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u SRH*, knj.2, Zagreb 1989., 144.-45.

Kao što je već rečeno, davanje zajmova najvažnija je zadaća zemljoradničkih zadruga. Zajmovi su se uzimali najviše za stoku za spregu i stoku za priplod, arendiranje zemlje, kupovanje zemlje i podizanje vinograda, dakle najvažnije potrebe jednoga seoskog gazdinstva. Krajem 1901. članovi zadruga imali su 2 940 zajmova s priličnom svotom od 314.862.49 k. *Privrednik* je bio zadovoljan savjesnošću kojom se vraćao zajam. Opći je zaključak izvješća u svibnju 1902. "da naše zadruge doista napreduju, pa da stoga treba nastojati da se i u najmanjem mestu, i tamo gdje ima samo desetak čestitih srpskih kuća, osnuje Srpska zemljoradnička zadruga, koja ljude vodi dobru."¹⁶ Ovo priznanje vrijedan je pokazatelj položaja Srba u Hrvatskoj.

Privrednik. Uz Srpsku banku i cijelu mrežu novčanih zavoda, uz Savez Srpskih zemljoradničkih zadruga, nadasve važnu ulogu u privrednom životu Srba u Hrvatskoj igralo je privredno društvo *Privrednik*. Savez i *Privrednik* uzajamno su se dopunjavali, s tim što je *Privrednik* stavio težište na podizanje srpskoga maloga građanskog staleža. Stvorio je čitav niz pododbora, imao mnoštvo aktivnih povjerenika gotovo u svim većim mjestima Hrvatske i na taj način proveo ekonomsku organizaciju Srba koja je nadišla granice Hrvatske i obuhvatila druge krajeve Monarhije. Cilj ove organizacije je bio da se Srbi u privrednoj utakmici s drugim etničkim skupinama uspješno bore.¹⁷

Društvo je osnovalo istoimeno glasilo o kojemu je već bilo riječi. Željelo je svojom aktivnošću umanjiti probleme strukturnih promjena nastalih nestankom cehova. *Privrednik* je to vrijeme slavio kao veliko doba srpskog obrtništva i trgovine. No, u uvjetima slobodnog tržišta i konkurencije, više nije bilo takve gospodarske snage. Zapravo, sve se promijenilo: od komunikacija, proizvodnje, do proizvoda, i u tom procesu gubili su se mnogi stari obrti. Bivši obrtnici potražili su sigurniju egzistenciju na kakvom općinskom mjestu ili kao pobirači potrošarine i pijacovine. U obrtima gdje je trebalo malo više vještine (krojač, zlatar, pekar, bravar, stolar) pojavili su se stranci. Strana roba prispijela po zakonu slobodnog tržišta potisnula je slabijega i nespremnijeg. Zato svi izvori odzvanjaju jadikovkom za starim vremenima. Uz to, *Privrednik* se žali na mentalitet koji na obrt gleda kao na nešto manje dostojno. Ako je koji obrtnik što htio svojemu sinu poželjeti, to svakako nije bio nastavak njegova obrta, života i neizvjesnosti. Želja da mu sin bude "gospodin" ne napušta brižnog oca nikada. Ali zaključak *Privrednika* po kome je "država dobila činovnika, otac potrošio svoj imetak, narod izgubio zanatliju, a selo dobilo jednog prosjaka", pokazuje samo koliko je nepokretan duh vladao u našoj sredini i u onih koji su čvrsto držali da zagovaraju ispravnu stvar, duh koji se nije pomicao od one vječne izreke "Plete kotac kao i otac".

Na svakom koraku, u svakom boljem obrtu, unosnijoj gostionici, hotelu, strojarstvu, *Privrednik* je vidio stranca, obrazovanog, koji je prošao sve faze svoga posla, proputovap i upoznao svijet, shvatio ukus i prilagodio se potrebi,

¹⁶ Isto, 29.

¹⁷ V. KRESTIĆ, *Politički, privredni i kulturni život u Hrvatskoj i Slavoniji*, n. dj., 426.

stranca koji obrazovanjem i spremnošću nadvisuje Srbina koji zbog toga gubi u toj konkurenciji. Posvuda se, dakle, raspoglasao stranac, ponajprije Židov. Nije ništa preostalo nego da se stvara obrtnički i trgovački kadar, počevši od djece. Česti su napisi u *Privredniku*: "Zanat je zlatan", a često se preporučuje: "Iz škole dakle decu na zanat, ako im sreću želimo".¹⁸ Uprava *Privrednika* je 1898. poslala okružnicu pozivajući srpsku inteligenciju da pronade i preporuči joj dobru i marljivu djecu. Za 16 mjeseci djelovanja *Privrednik* je čak 312 mladića postavio za šegrte raznih struka, što je vrlo dobar i ohrabrujući početak. Cilj ove inicijative bio je stvaranje srpskoga građanskog sloja, ali i obnova srpskog sela. "Baš iz zapuštenijih krajeva treba da omladina što više na stranu odlazi, da vidi, da nauči štogod, da se posle kao zreli, uglađeni, pametni,iskusni, uredni, prekaljeni ljudi vraćaju, svoj kraj oživljavaju, primenom podstrekavaju, prosvećuju i unapređuju."¹⁹

No *Privrednik* je imao problema s neočekivane strane - iz Novoga Sada koji je ljubomorno čuvao prvenstvo, a uspješniji Srbi iz Zagreba su to prvenstvo preuzimali. Vladimir Matijević, svakako najzaslužnija osoba za tako organizirani rad *Privrednika*, žalio se u jednom pismu da iz Novog Sada nisu dobili ni jednog šegrta. Uložen je silan trud u popularizaciju. U vrlo kratkom vremenu poslano je preko 500 000 cirkulara da bi ideja postala jasna.²⁰

Da bi ovo veliko djelo moglo nastati i razvijati se, trebalo je i razumijevanja mnogih dobrotvora. Dobrotvorstvo je općenito u to vrijeme bilo osobito na cijeni. Oni koji su davali, davali su s taktom i poštovanjem; oni koji su primali činili su to sa zahvalnošću. Zaklade samo pod upravom Hrvatske vlade obuhvaćaju cijelu knjigu od preko 1000 stranica. Pod upravom Srpskoga saborskog odbora bile su 43 zaklade i zadužbine, namijenjene uglavnom prosvjetnim potrebama. Ali mnogi su svoja dobra ostavljali i u gospodarske svrhe. Kao i u drugih naroda, vjera i rodoljublje bili su glavni motivi velikoga broja dobrotvora u srpskom narodu. Mnogi su počeli vrlo skromno, sjećajući se svojih neznatnih početaka, a kasnije su se bavili uspješno trgovinom ili obrtom i stekli velika bogatstva i položaje. Dobrotvori su se osobito našli na usluzi *Privredniku*. Jedan od najčešće spominjanih je Izidor Dobrović iz Daruvara, koji je davao novac da se šalju vrijedni učenici iz Slavonije u svijet kako bi izučili koji zanat. Trgovac iz Pakraca Đorđe Jagnić davao je priloge s istom nakanom. *Privrednik*, a i druge novine su s puno hvale obasule Dobrovića koji je više od drugih imao sluha za gospodarske potrebe želeći afirmirati osobito trgovinu. Svake godine davao je po dvije tisuće kruna za prijam šegrta.²¹ Novčane priloge davali su i pojedinci iz Bosne (obitelj Fufić iz Travnika, Dobrojanić iz Bosanske Krupe) za bosanske šegrte. Sredstava je bilo puno pa je uprava *Privrednika* stvorila poseban Odjel za šegrtske poslove. Domišljatosti dobrotvora nije bilo kraja: neki su davali jednokratne priloge za najbolje

¹⁸ *Privrednik*, br. 18/1901, "Šta ćemo sa decom kad svrše školu u selu"

¹⁹ V. KRESTIĆ, *Grada o Srbima u Hrvatskoj i Slavoniji*, knj II, n. dj. 288.

²⁰ Isto, 312, 317.-319.

²¹ *Srpski Sion*, 8. 4. 1901., 14, "Srpski dobrotvor Izidor Dobrović."

učenike, drugi su trajno preuzimali brigu o nekim siromašnim učenicima, treći trajnu brigu o djeci bez roditelja, četvrti su osiguravali pretplatu za *Privrednik* pojedinim školama itd.

Privrednikovu akciju podupirala je i Crkva. Episkop pakrački Miron svojom poslanicom preporučuje svećenicima da pomognu ostvarenju *Privrednikove* misije i da mu šalju djecu. Bila je to možda malo riskantna odluka pred koju su roditelji stavljeni, ali kad je Crkva iza toga stala, putovi su se otvorili,²² pa je Vladimir Matijević sa zadovoljstvom mogao javiti prijatelju Tihomiru Ostojiću da je *Privrednik* za pet godina smjestio dvije tisuće šegrta.²³ Veće dobročinstvo jedva da se može učiniti od onoga da se drugome omogući da svojim radom osigura sebi egzistenciju. Za vrijeme cijelog postojanja (društvo je djelovalo do 1947), društvo *Privrednik* obrazovalo je za trgovački, obrtnički ili ugostiteljski poziv oko 37 000 ljudi, i to ponajprije iz siromašnih seoskih slojeva. Na vrlo jednostavan i praktičan način *Privrednik* je uspio oko jednog nadasve korisnog posla okupiti svećenstvo, učitelje, obrtnike i trgovce koji su slali seoske dječake na nauk.²⁴

Srpska kulturna društva

Kultura je svakako pouzdan štit identiteta jednoga naroda. U ovom poglavlju želimo istražiti kulturna, prosvjetna i humanitarna društva i njihove organizacije, težnje tih organizacija i što su konkretno stvorili.

Malo dublja analiza pokazuje da društveni život Srba u Hrvatskoj predstavlja estetsko gladovanje. Bez obzira na to što postoje mnoga pjevačka i literarna društva i čitaonice, značajne, afirmirane kulturne institucije, koje bi afirmirale srpsku kulturu na višoj razini, jednostavno ne postoje. No ovih malih, aktivnih promicatelja narodne svijesti bilo je dosta. Prema tome, kultura je ovdje sredstvo političke agitacije i nacionalnog osvješćivanja. S tom misijom stvorene su mnogobrojne srpske čitaonice. Njih je bilo u Irigu, Novoj Gradišci, Daruvaru, Čereviću, Grgurevcima, Pakracu, Mitrovici, Korenici, Osijeku, Križevcima, Udbini, Karlovcima, Otočcu, Petrinji, Gospiću i Zagrebu. I srpska pjevačka društva u Irigu, Pakracu, Gospiću, Zagrebu, Vukovaru, Rumi, Karlovcu, Novoj Gradišci i Brodu stvorena su s istom misijom. Čitaonice su bile različitog vijeka i ambicija, a ponegdje su bile organizirane i u kućama pojedinaca. Ponegdje su nastajale separacijom iz hrvatskih čitaonica kao primjerice u Bjelovaru. Povod je tomu bio zanimljiv, barem prema opisu glasila *Obzor*. Za vrijeme posjeta bana Khuena Bjelovaru uprava čitaonice nije

²² *Srpski Sion*, 16. 9. 1901, "Arhipastirska poslanica."

²³ V. Krestić, n. dj, 375.

²⁴ O ovome iznimnom djelu vrlo uvjerljivo svjedoči "Spomen knjiga Srpskog privrednog društva *Privrednik* 1897-1947" s popisom pitomaca. Da je *Privrednik* bio nesvakidašnja pojava svjedoči, uz ostalo, i činjenica da je u svojih pitomaca (mnogi još živeći to potvrđuju) stvorio originalan, prepoznatljiv način ponašanja, mišljenja, vrijednosnih normi i navika koje su ostale u njihovom trajnom vlasništvu.

mu se otišla pokloniti, niti je nekim vanjskim znakom (isticanjem zastave) pokazala svoju radost zbog dolaska visokoga gosta. Petnaest Srba, članova čitaonice, istupilo je iz nje i osnovalo posebnu Srpsku čitaonicu, s obrazloženjem da ne mogu biti članovi društva "čije predsjedništvo hotimice i namjerno počinja take nelojalne čine ili propuste".²⁵ Možda je kategorički zahtjev da se jedno privatno društvo građana pokloni banu bila samo isprika za korak koji je izazvan stalnim odvajanjem Srba i Hrvata što je bilo na dnevnom redu tih desetljeća. Ta netrpeljivost bila je izražena i time što srpske čitaonice nisu htjele držati hrvatske listove i obratno.

Posebno je važno bilo utemeljenje Srpske čitaonice u Zagrebu u srpnju 1894. *Omladina*, list zagrebačkih sveučilištaraca, s radošću je pozdravio pridošlicu na kulturnoj pozornici nadajući se da "to neće biti obična čitaonica, koja će držati pet šest listova za čitanje i ništa više, nego da će to biti centar oko koga će se okupiti zagrebački Srbi, da im dade duševne okrepe, pouke i zabave."²⁶ Čitaonice su u to doba bili mali rasadnici kulture, nemajući samo klasičnu funkciju razvijanja kulture čitanja. One su priređivale i razne druge programe osobito za svetosavskih besjeda u humanitarne svrhe, za pomoć siromašnim učenicima i sl.

Pjevačka društva imala su kulturno-prosvjetnu, ali i nacionalnu i političku misiju. Trebala bi posebna opširna studija o njihovoj povijesti, ulozi, doprinosu. Neka su sačuvala dugi kontinuitet, druga brzo nestajala, treća se obnavljala. No jedno je jasno. Bez obzira na duljinu vremena u kojemu su djelovali, svi su imali naglašenu nacionalno-rodoljubnu misiju. Jedno od najstarijih je Srpsko pjevačko društvo "Javor" iz Vukovara, koje je 1899. slavilo 30 godina postojanja. Sva su ta društva nosila srpsko ime, pod njime ih je je vlast registrirala i odobrila. Tako se zvalo i "Srpsko pevačko društvo u Zagrebu" čija je zadaća bila "negovati srpske narodne i ovima srodne pesme i priređivati društvene zabave." Jezik je Pravila srpski, a narječje ekavsko. Pravila su podnesena 25.7.1880., a ban ih je odobrio 31.3.1882. godine.²⁷ Dosta staro bilo je i "Srpsko crkveno pevačko društvo u Brodu" (osnovano 1889.), čiji je zadatak bio da "podiže srpsko crkveno i svetovno pevanje" i "da priređuje društvene zabave." Članom društva mogao je biti samo Srbin i Srpkinja pravoslavne vjere, ali često su zborovođe bili Hrvati. Zastava društva u Brodu je bila "iz srpskih narodnih boja". Na desnoj strani zastave lik sv. Save, a na lijevoj gusle s natpisom "Srpsko crkveno-pevačko društvo u Brodu". Društvo je imalo svoj pečat na kojem su u sredini urezane gusle, a okolo natpis s imenom društva. U slučaju da društvo prestane postojati, sva njegova imovina trebala je pripasti Srpskoj pravoslavnoj crkvenoj općini. Pravila su pisana ćirilicom, ekavicom i predstavljala su zakonit okvir za rad društva.²⁸

²⁵ *Obzor*, 11. 7. 1891., 156, "Ustrojstvo srpske čitaonice u Bjelovaru."

²⁶ *Omladina*, 1. 7. 1894., 7, "Srpska čitaonica u Zagrebu."

²⁷ *Pravila Srpskog pevačkog društva u Zagrebu*, Zagreb 1882.

²⁸ *Pravila Srpskog crkveno-pevačkog društva u Brodu*, Zagreb 1896.

Poput ovih izgledala su i mnoga druga pravila, a njihov jezik, pismo i svrha pokazuju da su se u Hrvatskoj mogli slobodno stvarati i razvijati. Njihov je program redovito isti: proslava svetosavskih besjeda, organizacija programa u kakvu humanitarnu ili prosvjetnu nakanu; Srpsko pjevačko društvo priređuje besjedu u čast Đuri Daničiću (6. 2. 1885.) s nakanom da se prikupi prihod za njegov spomenik. Na toj besjedi, a i inače na srpskim svetosavskim besjedama, okupljalo se visoko društvo. Na besjedi u čast Daničića bili su ban i banica, dvojica generala, dvojica odjelnih predstojnika i drugi ugledni Zagrepčani. Besjede su uglavnom imale ustaljenu formu: prvi dio programa činila je akademija, drugi dio igranka s tombolom, a sve je prožimalo mnogo rodoljubnih govora. Glazbeni program sastojao se od ozbiljnih kompozicija s čestim nastupima poznatoga tenora, člana HNK, Stevana Deskaševa, Marije Haker i Olge Vasiljević (učenice glasovitog Liszta) i drugih, te mnoštva narodnih pjesama i plesova uz obavezatnu guslarevu točku.²⁹ Besjede su obično praćene vatrenim rodoljubnim govorima i propovijedima pa su svi na sve strane plivali "u radosti suza i srpskog oduševljenja". Obično su ova slavlja u čast sv. Save praćena tombolom, skupljanjem doprinosa od ulaznica za razne namjene, ponajčešće za siromašne učenike ili kakve druge kulturne i humanitarne svrhe.³⁰ Besjede su ponajprije bile kuturno-zabavne manifestacije sa snažno izraženim nacionalnim nabojem. Najmanje su protkane vjerskim sadržajem. U njima se ne ističe sv. Sava kao uzor kršćanskog života, već kao nacionalni reformator i ideal. Duhovni, religiozni život koji ovaj izvanredni čovjek može sugerirati, iščezao je s pozornice i iz programa svečanosti posvećenih njemu u čast. Kao što smo rekli, besjede su redovito u svim mjestima posjećivali najugledniji nositelji vlasti, a opuštenu i raspjevana atmosfera koja je završavala "u divnom srpskom kolu", činila ih je vrlo privlačnim.³¹ Hrvatski opozicijski tisak je ove izljeve srpskog rodoljublja uvijek s dozom podsmjeha i gorčine komentirao: "Eto sad dolazi sveti Sava. Bit će opet srpskih pjesamah, srpskih igranakah, srpskih zabavah, srpskog govora i jezika, srpske Bosne, srpske djece i unučadi, Srbčadi, Srbadije, srpskih zdravicah i pjesamah - ma svega što im srdce zaželi, da si ljepše zaželiti ne mogu, a oni će opet vikati da ih se progoni, da im se ne da ništa ni probieliti ni misliti kamo li činiti. I bit će ludjaka pa će vjerovati."³²

Kao što smo vidjeli, besjede, osobito u Zagrebu i drugim većim gradovima nisu se svodile samo na folklor i srpsku narodnu pjesmu. Srpski zagrebački sveučilištarci u svojem listu *Omladina* protestirali su protiv europeizacije, raskoši, balova i valcera koji oduzimaju srpski karakter besjedama i od njih odbijaju mnoge "prave Srbe". Oni žele "igrati srpske igre i čuti srpsku riječ, da vide u raspoloženju skupljenog društva izraz dične srpske patrijarhalnosti". Sjajna igranka u koju se pretvorila svetosavska besjeda daleko je od ideala

²⁹ *Srbobran*, br. 12/1885., "Domaći vjesnik"

³⁰ Isto, br. 14/1885., "Domaći vjesnik"

³¹ *Srbin*, 16.(28.)2. 1899., "Savindan u Gospiću"

³² *Hrvatsko pravo*, 9. 1. 1899., 953, "Kako se tkz. Srbi progone"

kojega Omladina želi.³³ Oduzimati isključivo srpski karakter besjedama, za srpsku mladež je rizičan čin, žrtva koja bi trebala privući strani svijet. Besjeda je smatrana nadasve važnim "jednim od najpogodnijih srestava za širenje i utvrđivanje nacionalizma", a postale su popularne ne samo u gradovima nego i u selima, "i u najzabitijem kutiću srpskom." *Omladina* je svjesna da nije nacionalno pitanje jedino važno i sudbonosno za život naroda, nego su tu i mnoga gospodarska, kulturna i socijalna pitanja. "Ali mi to znamo da nacionalizam valja da u sva ova pitanja prodre, da ih ponarodi, nacionalizira i trgovinu i književnost i ekonomiju itd."³⁴

Osim besjeda posebno se njegovalo "srpsko sijelo". U Zagrebu je primjerice srpsko sijelo pripremio prvi put Srpsko pjevačko društvo u veljači 1885. *Srbobran* je naširoko agitirao da Srbi dođu "da se u duhu svojijeh praedovskih zabava i zborova srpski provedemo i oduševimo". Uz pjesme srpskog pjevačkog društva, recitacije srpskih pjesnika, neizostavan je bio govor "o biću i utjecaju sijela kod našijeh starih", pa je govornik M. Đorđević-Prizrenac, opet u skladu s epskim poimanjem srpske povijesti, "rasvijetlio karaktere i vrline srpske majke i seje: o junaštvu, pravdi, ljubavi, vjernosti i drugijem narodnijem i društvenijem vrlinama s primjerima iz naše prošlosti". Skupila se tu grupa izvrsnih pjevača da uveličaju prvo srpsko sijelo u Zagrebu: Deskašev, Budmani, Simić, Cekić. "Kad god bi nam Deskašev otpjevao srpsku pjesmu punu milina sa svojijem umilnim glasom, skoga je unakrst srpstva kano prvi srpski pjevač obljubljen - izazvao bi beskrajno oduševljenje i burno pljeskanje". I sve to "u ovakovijem prilikama i na ovakovome mjestu."³⁵ Iako *Srbobran* prema iskušanoj recepturi želi "prilike" i "mjesto" učiniti trajnim problemom za slične proslave, činjenica je da su se one trajno događale diljem Hrvatske bez velikih protesta i neprilika priređivačima, uvijek se igralo "do bijele zore, a ponajviše divne narodne srpske igre", kako to svjedoči "Ljutica" u *Omladini*.³⁶ Sav srpski tisak pratio je napredak srpskih pjevačkih društava. Zagrebačko društvo je svoje velike dane doživjelo za vrijeme desetgodišnjega vodstva zborovođe Josipa Ajzenhuta. Kad je nakon dugog iščekivanja osnovano Srpsko pjevačko društvo u Perinji, *Srbobran* je komentirao: "Već je skrajnje vreme bilo da Srbi Banovci stresu dremež i da budno stoje na straži našega naroda u ovijem krajevima, gđe nam valja dobro čuvati srpske svetinje od tuđinskih šovinističkih navala, pod kojim je naš narod ovijeh krajeva već bio počeo malaksati."³⁷ Prema tome srpska pjevačka društva imala su ponajprije nacionalnu misiju, koju su s uspjehom obavljala. Ovo stajalište *Srbobrana* pokazuje kako je kultura dio politike.

Stvaranje tiskare uvijek je događaj od kulturnoga i nacionalno-političkog značenja. U tom je smislu veliko značenje za Srbe u Hrvatskoj imalo otvaranje

³³ *Omladina*, 1. 2. 1894., 2, "Proslava 30-godišnjice Vukove smrti u Zagrebu"

³⁴ Isto 1. 2. 1894., 2, "Proslava sv. Save"

³⁵ *Srbobran* 31. 1. (12. 2.) 1885., 14, "Domaći vjesnik"; Isto, 5. 17. 2. 1885, 16, "Srpsko sijelo u Zagrebu"

³⁶ *Omladina*, 1. 3. 1895., 3, "Srpsko sijelo"

³⁷ *Srbobran*, 16. (28.) 11. 1885., 133, "Iz Petrinje"

Srpske štamparije u Zagrebu. Za efikasno djelovanje svake političke grupacije i stranke tiskara je neobično važna. Ovo je bilo jasno i Pavlu Jovanoviću, uredniku *Srbobrana* i strategu Srpske samostalne stranke. On je osnovao prvu srpsku tiskaru u Zagrebu koja je počela raditi 25. svibnja 1892. Vrlo brzo je postigla velike uspjehe, osobito tiskanjem kalendara *Srbobran*. No kad je Jovanović zapao u novčane teškoće, a to mu se često događalo, prodao je 1896. tiskaru trgovcu Petru Nikoliću. Ovu je tiskaru otkupilo Dioničko društvo "Srpske dioničke štamparije u Zagrebu". Društvo je od udovice Pavla Jovanovića, Katice, otkupilo i *Srbobran*, obnovilo tiskaru koja se nalazila u Nikolićevoj 8. Tiskara je imala dva odlična naručitelja: Srpsku književnu zadrugu iz Beograda koja joj je povjerila tiskanje i raspačavanje svojih izdanja za sve zemlje izvan Srbije, i Jovana Jovanovića Zmaja koji joj je povjerio tiskanje svog *Nevena*. U njoj je uz *Srbobran* tiskan i *Privrednik* te list *Vrač Pogodač* Sime L. Lazića. Tiskanje *Srbobrana* donosilo je najviše gubitaka.³⁸ Srpska književna zadruga obavljala je po Hrvatskoj nesmetano svoj rad. Njezina djela su se dobro prodavala, imala je dobru organizaciju, u velikom broju mjesta svoje povjerenike, dobrotvore, osnivače i ulagače, kao stalni siguran oslonac za napredak u radu. Teško da će se naći i malo veće selo u hrvatskim zemljama od Zemuna do zapadne Hrvatske koje nije imalo velik broj privrženika ovome starom, uglednom i zaslužnom kulturnom poduzeću. Po Srijemu je bilo 1036 zadrugara. Taj broj je gotovo dvostruko nadmašio broj u Ugarskoj (554 zadrugara)³⁹, što je očit pokazatelj pomicanja kulturnog središta u Hrvatsku i većeg utjecaja iz Srbije na kulturne događaje Srba u Hrvatskoj.

Što je sve Srpska štamparija izdala, pokazuju i impozantni katalogi. Svoju zadaću ovo društvo nije smatralo samo profitabilnom nego i misijskom. Da bi srpska knjiga što više prodrila u narod, Srpska štamparija je svima koji su kupili knjige u iznosu preko 10 kruna davala popust u gotovom novcu od 25 posto. Djela koja je izdala govore o njezinoj snazi, opremljenosti; među njima ima pravih pothvata, poput "Znamenitih Srba XIX veka". "Mi predajemo srpskom XX veku kao amanet ovo srpsko delo, neka ga čuva i poštuje, neka se na njega ugleda, jer sumnjamo da će i jedno drugo stoleće biti u stanju, da odneguje sinove kao što je to učinio XIX vek", proročki komentira izdavač svoj pothvat.⁴⁰ Srpska štamparija je preuzela izdavanje ovoga "najvećeg i najskupljeg izdanja u srpskoj književnosti" jer jedan izdavač iz Beograda nije htio početi knjigu slikom Karadžića. Djelo je započeto 1.7.1901., a završeno u lipnju 1904. U njemu je obuhvaćeno 216 osoba (79 iz Vojvodine i Ugarske, 68 iz Srbije, 19 iz Dalmacije s Dubrovnikom i Bokom, 16 iz Crne Gore, 12 iz "Trojednice", 15 iz Bosne i Hercegovine, 5 iz "Stare Srbije", 1 iz Makedonije, 1 iz Beča i jedan iz Vlaške).⁴¹ Svojom rasprostranje-

³⁸ *Srbobran*, 22. 9.(4. 10.) 1898., 112, "Osvećenje srpske štamparije u Zagrebu"

³⁹ *Srpska književna zadruga u 1900. godini, godišnji izveštaj*, Beograd 1901.

⁴⁰ Najnoviji katalog knjiga Srpske štamparije u Zagrebu (bez godine) - *Znameniti Srbi XIX veka*

⁴¹ *Znameniti Srbi XIX veka*, Zagreb 1901. do 1904., Pogovor.

nom aktivnošću srpska tiskara stekla je velik ugled i bila najjača tiskarska kuća Srba u Hrvatskoj. Analiza srpske kulture nema smisla ako ne shvatimo da je ova zajednica duboko ukorijenjena u pravoslavlje. Tu je činjenicu izražavala i svojom izdavačkom djelatnošću Srpska štamparija. Prodavala je ikone na limu, odabirala slike koje bude maštu: srpski junaci Hajduk Veljko, Ilija Birčanin, Rajić na topu, sv. Sava kruni brata Stefana, kralj Stefan Dečanski dobiva vid pri podnašanju krune, sv. Sava blagoslivlja Srpčad. Od suvremenih slikara slike Zmaja i Save Bjelanovića nalaze se u mnogim srpskim kućama kao vanjski simbol pripadnosti domaćina. Tiskara je vrlo domišljato izdavala dopisne karte, papir za pisma i čestitke s likovima srpskih velikana, srpskih narodnih nošnji i znamenitosti. Kad se pogleda popis svega što je objavila srpska tiskara, mora se priznati da je impozantan. Svoja izdanja svrstala je u pojedine skupine: "Pesme junačke", "Pesme veštačke", Romani i pripovijetke, Dječja biblioteka, Knjige za mladež, Znanstvena i povijesna djela, Knjige raznog sadržaja, Privredna djela, Medicinska djela, Muzikalije, Kazališna djela, Knjige latinicom tiskane. Najveći broj tih djela tiskan je ćirilicom i srpskim jezikom, a sudeći prema rasprodaji pojedinih od njih, broj telefona 373 u Nikolićevoj 8 nije prestajao zvoniti.

Bilo je tu izdanja stranih pisaca (Tolstoj, Schiller, Jules Verne), najčešće prijevodi s ruskog, francuskog i njemačkog. Srpska štamparija je izdala velik broj domaćih srpskih autora, pjesnika, historika, prozaika do "velikog Srpskog kuvara sa mnogo lepih i veštački izrađenih slika."

Sve u svemu, Srpska štamparija u Zagrebu svojim radom svjedoči o neograničenoj slobodi izdavanja srpske knjige i afirmacije svih srpskih znamenitosti pa bi samo njezina djelatnost bila zanimljiv predmet istraživanja i pokazatelj položaja Srba u Hrvatskoj.⁴²

Još je patrijarh Rajačić htio osnovati tiskaru u Karlovcima. "Tipografija mitropolitsko-gimnazijska", koju je on osnovao, nije bila dugog vijeka. Radila je od 1858. do 1865. Novi pokušaj kasnijih naraštaja bio je uspješniji. Tako je važna tiskara u Hrvatskoj bila "Srpska manastirska štamparija" u Karlovcima. Za njezino podizanje zaslužni su arhimandriti Grgetega, Ilarion Ruvarac, i Beočina Platon Telečki, koji su je kupili 1893. od nekog privatnika za 13 250 for. Najprije je zbog lokalnih razloga radila u Novom Sadu da bi zatim preselila 24. travnja 1895. u Karlovce, u patrijaršijski dvor. Za razliku od Srpske štamparije u Zagrebu Srpska manastirska štamparija nije bila trgovačko-profitno poduzeće, nego ponajprije kulturni zavod, koji je imao ambicije da olakša razvoj crkvene književnosti i zadovolji školske potrebe. Dakle, sav prihod upotrebljavao se za kulturne i prosvjetno-crkvene školske potrebe.⁴³

Uz ove dvije radila je u Zemunu tiskara Jove Karamate, u Gospiću tiskara i knjigovežnica Rudolfa Desselbrunnera te u Pakracu Jove Zoričića. Desselbrunner je tiskao *Srbina*, a Zoričić *Srpski glasnik*.

⁴² Najnoviji katalog Srpske štamparije u Zagrebu (bez godine).

⁴³ *Srpski Ston*, 37., 1895., 30, "Srpska manastirska štamparija u središtu srpskog Patrijarha"

Druga polovica 19. st. je inače vrijeme udruživanja, društava, od zaštite malih životinja do zaštite interesa ljudi, mladeži. Tako su nastajala mnoga studentska i učenička društva i u nas u Hrvatskoj. Budući da je bitna karakteristika toga doba hrvatsko-srpsko odvajanje na svim područjima pa su ova društva nastajala kao nacionalna društva.

Prva skupština za formiranje "društva za pomaganje siromašnih a vrijednih Srba slušača u Kr. sveučilištu Franje Josipa I u Zagrebu" održana je 19. studenog 1890. godine. No hrvatska sveučilišna mladež, smatrajući takvo izdvajanje neprimjerenim, osujetila je taj skup. Prisjećajući se tih događaja list srpske sveučilišne mladeži *Omladina* prikazuje ih kao akt netrpeljivosti i sve događaje oko potvrde pravila nakon četiri godine, kao dokaz ugroženosti Srba. Naravno da je pri tome nije zanimala sudbina hrvatskih studentskih društava (Hrvatski dom i Hrvatska lira, koja su još 80-ih godina bila zabranjivana, a sastanci se nisu smjele održavati na Sveučilištu). Jasno da ne možemo opravdavati postupke hrvatske mladeži prema srpskom društvu koji su pronalazili formalne razloge kako bi spriječili sastanak srpskih kolega na Sveučilištu, ali kao što vidimo sveučilišna vlast nije obasipala privilegijama ni hrvatska sveučilišna društva. Moramo reći da u listu srpskih sveučilištaraca osjećamo jedan omalovažavajući ton prema hrvatskom Sveučilištu u Zagrebu. Većina Srba, oni koji su mogli osigurati svoju egzistenciju "prolaze mimo Zagreba kao mimo turskog groblja" i odlazili su u veća i poznatija središta. *Omladina* koja studira u Zagrebu zapravo je puka sirotinja, materijalno ovisi o državnim stipendijama kakvih privatnih ili autonomnih stipendija ili si pak radom osigurava uvjete za studij. U Zagrebu je krajem 19. st. bilo 70 srpskih studenata. No naći posao u Zagrebu srpskom sveučilištarcu je osobito teško, "jer mu ovdje u Zagrebu to mnogo na putu stoji što ga je majka Srbinom rodila", naravno bez nekih konkretnih primjera žali se uvijek na žalopojke spremna *Omladina*.

Kad je društvo nakon traženih ispravki u statutu (da ne mogu u radu društva sudjelovati neakademski građani), započelo u rujnu 1894. svoj rad, za predsjednika je izabran student prava Đuro Laloš, a Odbor su činili Jovan Banjanin (potpredsjednik), Gavra Gojković (tajnik), Ljubomir Mrdenović (blagajnik) i Bogdan Stojanović. Već na prvoj skupštini društvo je našlo članove osnivače (priložili su odmah 30 for.), pet dobrotvora te dvojicu pomagača koji su obećali tijekom godine priložiti 5 for.⁴⁴

U čast potvrde Pravila priredeno je srpsko sijelo na kojem se okupilo društvo koje samo po sebi svjedoči da ovo studentsko srpsko društvo nije baš zaziralo od vlasti kao što su htjeli prikazati. Bio je tu gradonačelnik Zagreba dr. A. pl. Mošinski, srpski ministar u emigraciji Kosta Taušanović, dva septemvira, tri vijećnika Banskog stola i nekoliko visokih vojnih časnika. Dok program nije počeo, goste je zabavljala vojnička glazba 101. pukovnije. Cijeli

⁴⁴ *Omladina*, 1. 11. 1894., 11, "Prva skupština društva za pomaganje siromašnih a vrijednih Srba slušača u Kraljevskom Sveučilištu Franje Josipa I u Zagrebu"; Isto, "Srbi rodoljubi"

program je odisao izrazito srpskim nacionalnim duhom, od recitacija do svih točki raspjevanoga Srpskog pjevačkog društva. Ono što je izvjestitelja "Ljeticu" najviše veselilo, to su "ah, javor gusle, srpske gusle". "Igralo se do bijele zore, a ponajviše divne narodne srpske igre." Tako čitatelja, nakon toliko jadikovki potiskivanju, obespravljivanja iznenadi kraj: "Pitaj koga mu drago, je li se srpski zbor zborio, pa ćeš čuti: 'Jeste, brate, pravi srpski'."⁴⁵

Odbor se ubrzo obratio srpskim crkvenim velikodostojnicima i drugim uglednijim Srbima za pomoć. Odzivom je bio zadovoljan jer je već 1895. društvo imalo 178 članova (69 osnivača, 28 pomagača i 81 pravi član). Među osnivačima bili su i patrijarh i episkop Miron. Svi članovi osnivači prinijeli su ukupnu svotu od 2648 for, pomagači 155 for, a pravi članovi 222 for. S raznih strana stigli su prilozi od 161 for 51 nč. Posebno je aktivan u skupljanju darova bio župan Ličko-krbavski Bude pl. Budisavljević, koji je skupio 121 for 35 nč. Da nije sve bilo tako nacionalno uzburkano i netrpeljivo kao što se može na prvi pogled činiti čitajući *Omladinu*, pokazuje i činjenica da su darovatelji bili kr. kotarska oblast u Perušiću (izrazito hrvatsko mjesto), kotarska oblast u Korenici, Gospiću, Senju, Otočcu te gradska poglavarstva Karlobaga i Senja. Sve u svemu za prvo izvješće uprava se mogla pohvaliti aktivnošću predstavljajući 6000 for na koje se za početak moglo dobro računati.⁴⁶ Uskoro je Društvo osnovalo "srpsku menzu" (zajednički ručak), a za priloge se i dalje snalazilo. Jedan od načina bio je ostvaren dobrom voljom prevoditelja Čehovljeve knjige "Mužici", paroha Veljka Lukića, koji je mladima prepustio pretplatu na tu knjigu za njihove potrebe.⁴⁷

Često spominjano Bogoslovsko književno društvo "Sloga" osnovano je u Karlovcima 5. veljače 1895. Izvodilo je priredbe u raznim prigodama, a najrevniji su bili u pripremama za dan sv. Save. S učenicima gimnazije načinili su program, a na repertoaru su bila djela Rimski-Korsakova, Schuberta, Davorina Jenka, Kornelija Stankovića, Stevana Mokranjca. Sve je bilo začinjeno potpurijem srpskih pjesama i Brankovim kolom.

Kao znak napretka i ostvarenja još jedne vrijedne srpske institucije spomenut ćemo srpski ženski internat u Zagrebu koji je otvoren 1. rujna 1901. Stajao je pod pokroviteljstvom Dobrotvorne zadruge zagrebačkih Srkinja. Internat je bio smješten na drugom katu u Petrinjskoj ulici br. 1. Imao je 7 soba s ostalim nužnim prostorijama za 20 pitomica. Otvorila ga je, uz blagoslov mjesnoga paroha Amvrozija Pavlovića, predsjednica zadruge barunica Katica Živković. Dom je bio dobro organiziran i imao je upraviteljicu i prefektkinju.⁴⁸ Napokon je bila ostvarena velika želja *Srbobrana* da se srpska ženska mladež izvuče iz konvikta koje su vodile katoličke redovnice.

⁴⁵ Isto, 1. 3. 1895., 3, "Srpsko sijelo"

⁴⁶ 1. izvještaj društva za potpomaganje siromašnih a vrijednih Srba slušača u kr. Sveučilištu Franje Josipa I u Zagrebu, (bez godine)

⁴⁷ *Srpski Sion*, 25. 11. 1901., 47, "Apel na rodoljublje i poziv na pretplatu"

⁴⁸ Isto, 26. 8. 1901., 34, "Srpski ženski internat u Zagrebu"

Ne znamo puno o srpskom dačkom društvu "Družina budućnost", koje je djelovalo u Srpskoj učiteljskoj školi u Karlovcu. No registrirano je njegovo postojanje pa ga i mi ovdje spominjemo.⁴⁹

Zanimljivo je da su dobrotvorna društva u ovo vrijeme bila ženski privilegij. Krajem 19. st. tako nalazimo ženska srpska dobrotvorna društva u Zagrebu, Pakracu, Osijeku, Irigu, Srijemskim Karlovcima, Daruvaru, Vukovaru, Karlovcu i Dalju. U njima su angažirane dame iz viših krugova (barunica Živković predsjednica je Zagrebačke dobrotvorne zadruge Srpkinja) i učiteljice. U dobrotvornim akcijama nalaze one svoje emocionalno i duhovno ispunjenje. Pri njihovom izboru vjera igra važnu ulogu. Sredina u kojoj djeluju, uzvraća im zahvalnošću i ugledom, tako poželjnim i dragim pratiocima svakoga ljudskoga rada. Njihov rad nije senzacionalan, ni tako širokih razmjera da bi rješavao bilo kakve nagomilane socijalne probleme. One su orijentirane na pojedinačne slučajeve i žele dati svoj doprinos u njihovu rješavanju. Koliko god ovaj doprinos bio malen u odnosu na probleme koji su ostajali neriješeni, njihov rad bio je blagotvoran i često je sirotinji bio jedina pomoć u nevolji. Poslovni jezik svih ovih društava bio je srpski, na ćirilici. I kad o njima govorimo, nipošto ne smijemo zanemariti srpsku rodoljubnu notu u njihovom radu i nazoru.

Najuglednija je bila Zagrebačka dobrotvorna zadruga Srpkinja. Jedno vrijeme se bavila mišlju o ujedinjenju rada svih takvih srpskih zadruga u Hrvatskoj i Ugarskoj. No, ideja je propala zbog slabog odziva. Pod njihovom zaštitom siromašni učenici su za blagdane dobivali odjeću. Stalnu mjesečnu potporu dobivalo je 5 udovica i 8 učenica (10 kr). Zadruga je sudjelovala i u kulturnom životu Srba u Zagrebu priređujući redovito sa Srpskim pjevačkim društvom svetosavske besjede.

Do novca je dolazila dobrovoljnim priložima s raznih priredbi, te priložima članova koji su se dijelili na dobrotvore (među kojima je 1903. bio patrijarh Georgije Branković, episkop Miron Nikolić, Vladimir Matijević, Danilo Stanković koji su priložili po 100 kr), potpomažuće članice i potpomažuće članove (4 kr godišnje). Godine 1899. Zadruga je imala 220 članova. U blagajni nisu imali neku impresivnu svotu (1430 for), ali i s njome su opravdali svoje postojanje.⁵⁰ Dakle, ova društva nisu imala velike mogućnosti, ali sama činjenica da su pružala redovnu pomoć određenom broju šticećenica, govori u prilog njihovu trudu. Nadasve važan i tada cijenjen pothvat bilo je osnivanje internata za žensku školsku djecu 1901. Pitomice iz bogatijih obitelji plaćale su za smještaj i hranu 50 kr, a siromašnije 40 kr. Naravno da je internat i vanjskim znakovima trebao predstavljati pravoslavnu ustanovu. To se moglo ponajprije pokazati ikonografijom. Krsno ime internata bilo je "Vavedenije Bogorodice". Sliku krsnoga imena poklonio je zavodu učitelj srpske slikarske škole iz Beograda, a trgovac Petar Nikolić koji je razvio

⁴⁹ *Omladina*, 1. 5. 1894., 6, "Družina budućnost" u Karlovcu

⁵⁰ *Četvrti izvještaj Zagrebačke dobrotvorne zadruge Srpkinja za 1899.* Zagreb 1900.; *Sedmi izvještaj Zagrebačke dobrotvorne zadruge Srpkinja za 1902.* Zagreb 1903.

najuspješniju izdavačku djelatnost oleografija,⁵¹ poklonio je internatu sliku "Sv. Sava blagoslivlja Srpčad".

Godine 1896. stvorena je u Pakracu "Dobrotvorna zadruga Srpkinja Pakračanki". Društvo je pravila podnijelo 31. ožujka 1896., a Vlada ih je odobrila 6. lipnja 1896. Članice društva mogle su biti Srkinje iz Pakraca s najmanje 20 god. Zadatak društva je bio pomagati srpskoj djeci. Svrhu su postizali skupljanjem dragovoljnih priloga, članarinom i priređivanjem javnih zabava. Patron zadruge bio je sv. Sava, a svoju djelatnost Pakračanke su organizirale pod pokroviteljstvom pakračkog episkopa Mirona Nikolića.⁵²

Najstarija "srpska dobrotvorna ženska zadruga" stvorena je u Dalju 1892. Dok se zadruga Pakračanki brinula za siromašnu školsku djecu, daljska zadruga je proširila svoju skrb na svu mjesnu sirotinju, učenike i na uzdržavanje dječjeg vrtića u mjestu. Daljske dobrotvorke su trajno ili povremeno dijelile potrebitima milostinju, nastojale osigurati posao, smjestiti oboljele o kojima se nitko nije brinuo u bolnicu. Prikupljale su nužnu obuću, odjeću, školske knjige. Sredstva za rad osiguravana su iz redovne godišnje članarine, darovima i legatima koje su ostavljale pojedine pobožne osobe zadruzi te organizacijom javnih zabava.⁵³ Osječka "Srpska ženska dobrotvorna zadruga" podnijela je pravila na potvrdu u veljači 1897., a već u travnju su potvrđena. Svrha je bila kao i svih koje smo prije spomenuli: "Da potpomaže siromašnu srpsku decu i sirotinju, da osniva i potpomaže dobrotvorne zadruge i podupire prosvetne celi." Rad je osiguravalo uobičajeno podijeljeno članstvo dobrotvora, osnivača, redovnih članova i članovi pomagači. Među članovima osnivačima (oni koji su odjednom dali prilog od 25 for) bio je i predsjednik Hrvatskog sabora Vasa Đurđević. Za razliku od drugih sličnih srpskih društava, članice osječke zadruge bile su ne samo Srkinje nego i Hrvatice i Židovke.⁵⁴

⁵¹ Oleografija je između 1870. i 1920. dominantna tehnika industrijske proizvodnje reprodukcija umjetničkih slika koje su kupovali širi i manje imućni društveni slojevi da njima ukrase zidove. Za svoje oleografije Nikolić je angažirao i hrvatske i srpske slikare: v. K. KAMENOV, *Oleografija u Hrvatskoj od 1864. do 1918*, Osijek 1988.

⁵² *Pravila Dobrotvorne zadruge Srpkinja Pakračanki*, Zagreb 1896.

⁵³ *Pravila Srpske dobrotvorne ženske zadruge u Dalju*, Zagreb 1894.

⁵⁴ *Pravila Srpske ženske dobrotvorne zadruge u Osijeku*, Zagreb 1897.

S U M M A R Y

THE SERB ECONOMIC, CULTURAL, EDUCATIONAL AND HUMANITARIAN ORGANISATIONS

Most Croatian Serb organisations were established between 1883 and 1903. In that period Serbs created Serbian Bank, 56 various financial institutions, Association of Serb Agricultural Societies, and economic organisation Privrednik (Economist). The Serbian Bank was the strongest financial institution in the Monarchy, which backed the economic and cultural development of Serbs inside and outside of it.

On the other hand, Serbs had not created significant cultural institutions, but did establish numerous literary and singing societies and reading halls, which were instrumental in promoting national identity. Culture was a framework for political activity. It should be noted that all those organisations were identified as Serb, had their statues written in Cyrillic alphabet and in Serbian language, which testifies that they organised quite freely and without obstruction.